

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.36>

Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego, red. Andrzej Radziwiński, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2017, ss. 648, il., ISBN 978-83-7285-808-5.

Województwo kujawsko-pomorskie składa się z kilku krain historycznych, do których zaliczają się nie tylko Kujawy i ziemia chełmińska, lecz także ziemie dobrzyńska i michałowska, Pałuki, Krajna oraz Kociewie. Nie można mówić o uniwersalnej historii tych krain w skali obecnego województwa. Chodzi tu zarówno o ich zróżnicowanie, jak i o konstruowanie województwa według kryterium zarządzania państwem. To kryterium w przypadku Pomorza i Kujaw połączyło ziemie sąsiednie, ale całkowicie odmienne w historii i charakterze. W procesie historycznym terytoria te funkcjonowały nierzadko w zróżnicowanych uwarunkowaniach polityczno-ustrojowych. Znamiennym tego świadectwem jest przynależność państwowa w XIX w., gdy ziemie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego były podzielone między Prusy oraz należące do carskiej Rosji Królestwo Polskie. Problem odwołania się do wspólnych tradycji szeroko pojętych Kujaw i Pomorza dodatkowo komplikuje to, że przed wejściem w życie ustawy z 1998 r. o wprowadzeniu trójstopniowego podziału terytorialnego państwa nie istniało województwo kujawsko-pomorskie. Postrzeganie każdego regionu w kategoriach podziałów administracyjnych i politycznych jest obarczone ryzykiem, ponieważ zmienne granice często pozostają w sprzeczności z tożsamością kulturalną i tradycją historyczną „małych ojczyzn”. Autorzy monograficznego ujęcia zatytułowanego *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego* udowodnili jednak, że można z powodzeniem analizować dzieje obecnego województwa z punktu widzenia rozmaitych dyscyplin naukowych: archeologii, historii, historii sztuki, biologii, geografii i kartografii.

Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego to praca zbiorowa, opublikowana w 2017 r. nakładem Towarzystwa Naukowego Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”.

Praca ta wpisuje się w regionalne obchody setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Redaktorem naukowym monografii jest historyk Andrzej Radzimiński – profesor, badacz średniowiecza zatrudniony na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Jest on specjalistą w zakresie historii Kościoła w Polsce wieków średnich oraz historii duchowieństwa działającego w zakonie krzyżackim. Pełniąc funkcję redaktora całości, Andrzej Radzimiński opracował koncepcję *Dziejów regionu*. Zgromadzenie zespołu badawczego przyniosło efekt w postaci pracy, która jako pierwsza wszechstronnie omawia dzieje regionu kujawsko-pomorskiego – od prehistorii aż po czasy współczesne. We wprowadzeniu (s. 13–14) redaktor syntetycznie przekazał czytelnikowi zagadnienia problemowe książki. Wyjaśnił sposób postrzegania regionu kujawsko-pomorskiego – identyfikowanego w publikacji z województwem kujawsko-pomorskim. We wprowadzeniu została zarysowana regionalna specyfika – odmienny charakter obszaru kujawsko-pomorskiego od bardziej zwartych ziem Mazowsza i Wielkopolski. Redaktor odwołał się do aktualnych ustaleń geograficzno-ekonomicznych, a także do potencjału naukowego w analizowanym województwie. Tymi argumentami uzasadnił potrzebę prac nad regionem, mieszczącą się w sferze badań nad „małymi ojczyznami” (Europa „małych ojczyzn”). W dalszej części wprowadzenia – zamieszczonego nie tylko w języku polskim, lecz też angielskim, niemieckim i rosyjskim (s. 15–20) – została omówiona struktura pracy. Wprowadzenie poprzedzają słowa marszałka województwa Piotra Całbeckiego – podkreślającego znaczenie monografii w dziedzinie regionalnej. Marszałek wskazał na znaczenie pracy w zakresie poznania geologii, hydrologii, surowców naturalnych, gleby i klimatu, zatem czynników wpływających na gospodarkę. Wskazał również na świat roślin i zwierząt, historię, kulturę oraz tradycje terytoriów, które złożyły się na kujawsko-pomorskie. Liczy, że praca stanie się „nieodzowną i ulubioną lekturą wszystkich mieszkańców Kujaw i Pomorza”. Takie postrzeganie pracy odległe jest od kryteriów akademickich, ale zrozumiałe z punktu widzenia budowy świadomości mieszkańców.

Recenzowana książka składa się z dwóch zasadniczych części, w których omówiono geografię regionu kujawsko-pomorskiego oraz dzieje tego obszaru. Może to budzić pewne zastrzeżenia, ponieważ całości pracy nadano tytuł *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, a nie „Geografia i dzieje regionu...”. Motywy zastosowania tego rozwiązania nie zostały wyjaśnione – wydaje się więc, że stanowi to konsekwencję dysproporcji treści. Geografia regionu omawiana jest od 23 do 108 strony, podczas gdy pozostała część – liczącej ponad 600 stron pracy – przeznaczona jest na analizę dziejów kujawsko-pomorskiego.

Część poświęconą geografii tworzy dziewięć rozdziałów. W pierwszym w sposób syntetyczny Zenon Kozieł i Wojciech Wysota przedstawili zagadnienia ogólne geografii regionu (s. 23–26). Wojciech Wysota jest także współautorem drugiego rozdziału w ramach tej części – przygotowanego razem z Arkadiuszem Krawcem oraz Marcinem Sobiechem – któremu nadano tytuł *Budowa i historia geologiczna* (s. 27–46). W tym fragmencie pracy – tworzonym przez dziesięć podrozdziałów – omówiono tektonikę oraz prekambry, paleozoik, mezozoik, kenozoik, paleogen, neogen, czwartorzęd i holocen. W rozdziale trzecim Arkadiusz Krawiec, Marcin Sobiech i Wojciech Wysota poddali analizie zasoby wód podziemnych i złoża kopalń (s. 47–55). W kolejnym rozdziale Paweł Molewski i Piotr Weckwerth przeanalizowali ukształtowanie po-

wierzchni terenu, przedstawili także genezę rzeźby obszaru, który tworzy współczesne województwo kujawsko-pomorskie (s. 56–67). Następnym fragmentem pierwszej części pracy – zatytułowany *Klimat* – poświęcono czynnikom klimatotwórczym, ciśnieniu atmosferycznemu, kierunkowi i prędkości wiatru, zachmurzeniu, osłonecznieniu i promieniowaniu słonecznemu, temperaturze powietrza, opadom atmosferycznym oraz zjawiskom atmosferycznym (s. 68–76). Autorami tego rozdziału są Marek Kejna oraz Tomasz Strzyżewski. Rozdział szósty utworzyło dziewięć podrozdziałów, które przygotowali Rajmund Skowron oraz Katarzyna Kubiak-Wójcicka. Autorzy ci przeprowadzili regionalną analizę w postaci ogólnej charakterystyki sieci wodnej, rzek, przepływów i reżimu hydrologicznego rzek, kanałów i dróg wodnych oraz jezior (s. 77–86). Przedstawili również analizę charakterystyki morfometrycznej i batymetrycznej jezior, temperatury wody i zlodzenia jezior, sztucznych zbiorników oraz gospodarki wodnej. W rozdziale siódmym, któremu nadano tytuł *Gleby*, Renata Bednarek i Marcin Świtoniak dokonali prezentacji ogólnych prawidłowości zróżnicowania pokrywy glebowej (s. 87–94). Kolejny fragment pierwszej części pracy ukazał się pod tytułem *Szata roślinna i świat zwierzęcy* (s. 95–99). Jego autorami są Andrzej Nienartowicz i Mieczysław Kunz, którzy rozważania o florze i specyficznych zbiorowiskach roślinnych oraz faunie i jej ważniejszych ostojach poprzedzili krótkim wstępem. W dziewiątym rozdziale – kończącym część poświęconą geografii regionu – Rafał Kot przeanalizował typy krajobrazu naturalnego i regiony fizycznogeograficzne (s. 100–108).

Informacje zawarte w pierwszej części opracowania są interesującym preludeum części historycznej. Zgodne są z tradycyjnymi syntezami dziejów regionów. Stanowią przystępne i zrozumiałe źródło informacji nie tylko dla specjalistów, lecz także osób interesujących się regionem kujawsko-pomorskim i jego geografją. Przedstawione zostały najważniejsze zagadnienia. Treść w sposób fachowy uzupełniają rozmaite mapy, zdjęcia, wykresy i tabele – pozwalające na czytelny odbiór przekazywanych przez autorów informacji. Być może w przyszłości kwestie omówione w pierwszej części recenzowanej pracy doczekają się samodzielnego, obszerniejszego opracowania, ponieważ problematyka geografii regionu na to zasługuje. W szczególności potrzebne będzie ukazanie analityczne kolejnych zmian zachodzących w środowisku naturalnym, w tym także tych, które wiążą się z jego degradacją wynikającą z rozwoju cywilizacyjnego. Z sąsiedztwa ziem może wynikać wspólnota środowiska naturalnego, co dodatkowo uzasadnia dołączenie do historii ujęcia geologiczno-geograficznego, może jednak wynikać zróżnicowanie, gdy pojawiają się pierwsze ślady zaludnienia. Przykładem takich różnic jest rola rzeki Wisły, która oddzielała część lewobrzeżną od prawobrzeżnej.

Przyjęta koncepcja recenzowanej książki zakładała wyodrębnienie części poświęconej dziejom regionu kujawsko-pomorskiego. Część ta składa się z dziewięciu rozdziałów. Pierwszym jest *Archeologia wczesnego średniowiecza* autorstwa Wojciecha Chudziaka (s. 111–191). W rozdziale tym – którego cezurą czasową mieszczą się w przedziale od VI w. do sprowadzenia Krzyżaków na teren ziemi chełmińskiej w 1228 r. – autor omówił: problem ciągłości kulturowej na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza, początek osadnictwa wczesnosłowiańskiego, etap stabilizacji osadniczej, osadnictwo schyłkowoplemienne, ekspansję państwa wczesnopolskiego, etap kształtowania się organizacji kasztelańskiej oraz wydarzenia z okresu

XII i XIII stulecia. Wojciech Chudziak dokonał tego w kompetentny i przystępny dla czytelników sposób, posługując się warsztatem archeologa. Autor nie przedstawił analizy archeologiczno-historycznej kolejnych stuleci – wskazując na przełom, jaki dokonał się na terenie obecnego województwa w wyniku ekspansji Prusów z końca XII w., wypraw krzyżowych polskiego rycerstwa, sprowadzenia zakonu krzyżackiego i kolonizacji niemieckiej. Zdaniem autora zjawiska te wpłynęły na kształtowanie się nowych stosunków społeczno-politycznych i etnicznych na ziemiach dzisiejszego regionu. Wyraził nadzieję, że w przyszłości problematyka ta znajdzie odzwierciedlenie w postaci szczegółowych studiów archeologiczno-historycznych – powstałych na podstawie analizy materiałów źródłowych (s. 191). Mankamentem recenzowanej książki jest brak takiego opracowania. Wątpliwości nie budzi uzasadnienie przyjętej cezury końcowej przez autora, ale może właściwym rozwiązaniem byłoby zaangażowanie w przygotowywanie pracy również innych specjalistów z zakresu archeologii, którzy opracowaliby ujęcie archeologiczno-historyczne późniejszego okresu. Kwestia ta wiąże się z problematyką badań nad misją cywilizacyjną, jaką podjął i przeprowadził Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego. Być może przydatne byłoby opracowanie ukazujące skalę zmian cywilizacyjnych i kulturowych w badanym regionie, nie tylko pozytywnych, lecz także niszczących wspólnotę etniczną podbitych ludów.

Następne rozdziały są autorstwa wyłącznie historyków. Drugi rozdział w części dedykowanej dziejom regionu kujawsko-pomorskiego przygotował Radosław Biskup. Autor przedstawił średniowieczne dzieje regionu (s. 192–233). W pierwszym podrozdziale omówił zagadnienie administracji obecnego regionu kujawsko-pomorskiego w wiekach średnich. Jego analiza sięga XI stulecia, czyli początków świeckich jednostek administracyjnych. Jako cezurę końcową przyjął połowę XV w. W ramach tego podrozdziału wyszczególnił Kujawy, a w ich obrębie kasztelanie: wyszogrodzką, bydgoską, gniewkowską, inowrocławską, kruszwicką, radziejowską, kowalską i włocławsko-brzeską. Przedstawione zostały również inne tereny współczesnego województwa, czyli ziemia dobrzyńska, południowa część Pomorza Gdańskiego (północ obecnego województwa kujawsko-pomorskiego) oraz wschodnia Wielkopolska (Krajna i Pałuki). Autor poddał też analizie wynik badań nad administracją krzyżacką na Kujawach i ziemi chełmińskiej, czyli na obszarach, które znajdowały się pod panowaniem rycerzy zakonu krzyżackiego. Ukazał średniowieczne społeczeństwo obecnego regionu kujawsko-pomorskiego. W pierwszej kolejności odwołał się do Krzyżaków, co stanowi konsekwencję szybkiego procesu budowy przez Zakon własnego władztwa terytorialnego. Łączył się z tym napływ na tereny ziemi chełmińskiej ludności pochodzącej z cesarsko-królewskiej Rzeszy. Autor podkreślił jednak, że Zakon – zwany niemiec-kim – przedstawiał złożoną strukturę narodowościową. Zmieniennym tego przykładem był żyjący w XIII w. Krzyżak pochodzenia słowiańskiego – Dzierżysław (s. 206). Dalej omówione zostało mieszczaństwo, duchowieństwo, szlachta oraz ludność wiejska w okresie wieków średnich. W części dotyczącej podziałów kościelnych poddana analizie zostały: arcybiskupstwo gnieźnieńskie, diecezja włocławska, diecezja płocka, archidiecezja gnieźnieńska, metropolia ryska, kapituły katedralne oraz klasztory. Przedstawiając diecezję włocławską, autor odwołał się do jej początków – następnie omówił przynależność metropolitalną i granice, uposażenie biskupstwa włocławskie-

go oraz strukturę kościelną tej diecezji. We fragmencie poświęconym metropolii ryńskiej umieszczona jest analiza diecezji chełmińskiej (diecezja wchodziła w skład tej metropolii). Część przeznaczona kapitułom katedralnym dotyczy kapituły wrocławskiej i kruszwickiej oraz chełmińskiej. Zagadnienie klasztorów zostało omówione w dwóch częściach: jedna dotyczy prawobrzeżnej, a druga – lewobrzeżnej części regionu kujawsko-pomorskiego.

Rozdział dotyczący czasów wczesnonowożytnych, czyli okresu od XV do XVIII w. przygotował Krzysztof Mikulski (s. 234–377). W pierwszej kolejności zostały przedstawione podziały administracyjne – opisano województwa: inowrocławskie, brzesko-kujawskie, pomorskie, chełmińskie oraz kaliskie, którego powiaty w latach 1768–1793 stanowiły część województwa gnieźnieńskiego. Autor wyodrębnił też ziemię dobrzyńską – zwracając uwagę na specyfikę tego obszaru w czasach staropolskich. W zależności od okresu ziemia dobrzyńska czasami znajdowała się w obrębie województwa inowrocławskiego, lecz w praktyce tworzyła osobną od województw kujawskich jednostkę administracyjną (s. 238). Oddzielnie zostały omówione przemiany gospodarcze w okresie wczesnonowożytnym. Autor przedstawił handel wiślany, handel lądowy (szlaki handlowe, jarmarki i targi) oraz rzemiosło. We fragmencie poświęconym zagadnieniem demograficznym od XV do XVIII stulecia analizie zostały poddane kolejno: liczba ludności, zaludnienie w miastach oraz struktura etniczna i wyznaniowa w Toruniu, Bydgoszczy, Inowrocławiu, Włocławku, Grudziądzu oraz w pozostałych miastach i na terenach wiejskich. Krzysztof Mikulski szeroko opracował dzieje polityczne regionu – wyodrębniając centralistyczne dążenia królów polskich, ostatnią wojnę z Zakonem (1519–1521), reformację w miastach obecnego regionu kujawsko-pomorskiego oraz wśród szlachty, ruch egzekucyjny i unię lubelską, kontrreformację, wojny polsko-szwedzkie z XVII w. (o ujście Wisły i „potop” szwedzki) oraz wielką wojnę północną (toczącą się przede wszystkim na obszarze Rzeczypospolitej, bez jej formalnego udziału), tumult toruński, wojnę siedmioletnią (1756–1763), konfederację barską (1768–1772) oraz rozbiory Rzeczypospolitej. Okazuje się, że historia polityczna każdego regionu musi być ujmowana z punktu widzenia wydarzeń w skali państwa. Ten sam autor opracował również zagadnienie wczesnonowożytnych elit społecznych oraz oświaty na obszarze regionu w tym okresie. Podrozdział o elitach społecznych ukazuje elity szlacheckie, strukturę społeczną mieszczaństwa toruńskiego oraz elity duchowne, czyli biskupów i kapituły. W podrozdziale o oświacie autor omówił działalność kolegiów (szkół) jezuickich w regionie, które miały istotne znaczenie w kształceniu młodzieży w wiekach XVII i XVIII. Rola kolegiów jezuickich została omówiona z wyodrębnieniem poszczególnych miast – Torunia, Grudziądza i Bydgoszczy. Zasadne wydaje się wyszczególnienie Akademii Chełmińskiej – ze względu na jej wyjątkowy i specyficzny charakter w regionie. W Chełmnie nie było zarówno gimnazjum luterańskiego, jak i kolegium jezuickiego. Geneza Akademii łączy się z przybyciem do Chełmna zakonu Braci Wspólnego Życia ze Zwolle (obecnie miasto w Holandii). Okresowo Akademia – kształcąca na wysokim poziomie – aspirowała do miana uczelni wyższej (s. 294). Biorąc pod uwagę znaczenie prawa chełmińskiego, można upatrywać kontynuację stołecznego charakteru Chełmna w regionie. Sprawy wyznaniowe miały duży wpływ na oświatę w regionie, czego dowodzi fragment, w którym autor ukazał działalność gimnazjum toruńskiego oraz szkolnictwa protestanckiego. Różnice wyznano-

we i procesy osadnictwa sprawiły, że dzieje społeczne i kulturowe regionu uległy znaczącemu zróżnicowaniu. Na zakończenie tego rozdziału pracy analizie poddano studia uniwersyteckie młodzieży z regionu, co wynikało z tego, że młodzież kończąca szkoły jezuickie lub toruńskie gimnazjum protestanckie decydowała się kontynuować naukę na uniwersytetach – w Krakowie bądź za granicą.

W wyniku pierwszego rozbioru do Prus włączono Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) oraz fragment Kujaw. Toruń i pozostała przy Rzeczypospolitej część Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zostały zajęte przez Prusy w konsekwencji drugiego rozbioru Polski. Otworzyło to nowy rozdział w historii regionu, którego analizę podjęła Agnieszka Zielińska (s. 302–377). Autorka opracowała dzieje regionu w XIX i na początku XX w. W pierwszej kolejności odwołała się do zmiennych podziałów administracyjnych. Nie było to łatwe zadanie zarówno ze względu na dużą częstotliwość zmian administracyjnych, jak i z powodu ówczesnego podziału obecnego regionu kujawsko-pomorskiego między zaborców – Prusy i Rosję. Prezentację problemu dodatkowo komplikuje przesunięcie granic. Początkowo, po drugim rozborze, tereny obecnego województwa kujawsko-pomorskiego wchodziły wyłącznie w skład Prus. Sukcesy armii napoleońskiej doprowadziły do utworzenia Księstwa Warszawskiego, w którego granicach znalazła się większość obecnego kujawsko-pomorskiego. Po okresie wojen napoleońskich tereny regionu zostały podzielone między państwa rządzone przez dynastie Hohenzollernów i Romanowów. Mimo zbieżnej polityki wobec ziem polskich były to całkowicie odmienne kulturowo i cywilizacyjnie imperia. Na historyczny podział według ziem – Kujawy i Pomorze – nałożył się podział polityczny. W tym okresie zrodziła się nie tylko gospodarcza, lecz także polityczna konkurencja między Bydgoszczą a Toruniem. Autorce udało się z ukazać czytelnikowi złożony charakter problemów – bez nadmiernego wchodzenia w kwestie szczegółowe. Zaleta ta dotyczy całości opracowanego przez autorkę rozdziału, którego dalsza część dotyczy gospodarki i demografii, polityki, społeczeństwa oraz kultury i religii.

Kolejny rozdział – dotyczący okresu od 1918 do 2014 r. – przedstawił Jarosław Kłaczek (s. 378–451). Punktem wyjścia w tej części pracy jest analiza okresu od 1918 do 1920 r., ponieważ część obecnego regionu kujawsko-pomorskiego należąca do Prus – z Toruniem, Bydgoszczą i Inowrocławiem – została przyłączona do Polski dopiero po wejściu w życie traktatu wersalskiego, czyli po 10 I 1920 r. Dalsza część rozdziału ukazuje regionalne realia w II Rzeczypospolitej – autor przedstawił podziały administracyjne, z którymi łączyły się kwestie polityczne. Celem polskich władz na szczeblu centralnym było zacieranie różnic międzyzaborowych, podczas gdy wśród lokalnych środowisk pojawiły się sprzeczne aspiracje w sprawie stołeczności województwa. W 1938 r. całość obecnego kujawsko-pomorskiego znalazła się w obrębie województwa pomorskiego. W ten sposób powstało „Wielkie Pomorze”, którego stolicą był Toruń, podczas gdy o to miano zabiegała również Bydgoszcz. W dalszej części autor omówił życie polityczne regionu w okresie II RP (do wybuchu drugiej wojny światowej), dostrzegając charakterystyczną przewagę prawicy nad lewicą. Analizie została także poddana gospodarka, którą charakteryzowało ukierunkowanie na rolnictwo. Stopniowo malało znaczenie handlu i rola Wisły jako szlaku komunikacyjnego. Historyk odwołał się także do zagadnień demograficznych, narodowościowych, wyznaniowych, zawodowych, spraw kultury i oświaty. Przedstawiony został okres okupa-

cji niemieckiej w latach 1939–1945. Autor ukazał podziały administracyjne oraz życie polityczne czasów okupacji. W ramach podrozdziału dotyczącego okresu Polski Ludowej (1945–1989) znalazła się analiza dotycząca życia politycznego oraz podziałów administracyjnych. Znaczenie tej części rozdziału wiąże się z powrotem do kwestii stołeczności województwa, ponieważ stolicą województwa pomorskiego (od 1950 r. bydgoskiego) była Bydgoszcz. Rozważania Jarosława Kłaczekowa ukazują genezę współczesnej rywalizacji Torunia i Bydgoszczy. Ostatnie fragmenty o Polsce Ludowej dotyczą gospodarki, procesów urbanizacji i industrializacji oraz kultury i oświaty. Ten sam autor w kolejnym rozdziale przedstawił okres III Rzeczypospolitej – omawiając podziały administracyjne regionu i kolejny etap sporu o stołeczność województwa. To właśnie w III RP powstało województwo kujawsko-pomorskie. Wieloletnia rywalizacja Torunia i Bydgoszczy doprowadziła do podziału władzy. Siedzibą wojewody jest obecnie Bydgoszcz, ale w Toruniu ulokowano sejmik wojewódzki oraz organy administracji samorządowej. W tym rozdziale została także zamieszczona analiza życia politycznego regionu, gospodarki, społeczeństwa oraz kultury i oświaty.

Kolejny rozdział części dedykowanej dziejom regionu kujawsko-pomorskiego przygotował historyk sztuki – Piotr Birecki. Autor omówił dzieje sztuki w regionie (s. 452–524). Zwraca uwagę to, że w tym fragmencie pracy została podjęta próba całościowego omówienia tego zagadnienia – od romanizmu do „otwarcia na nowe tysiąclecie” po 1989 r. W ramach tak szerokiej analizy mieści się omówienie sztuki gotyckiej, wczesnonowożytnych: renesansu, manieryzmu, baroku oraz rokoka. W części dotyczącej XIX stulecia autor przedstawił neostyle. Znalazło się też odwołanie do architektury drewnianej. Podrozdział o sztuce w regionie w okresie II RP Birecki zatytułował *Między odzyskaną a znowu utraconą wolnością*. Autor ten poruszył problematykę funkcjonowania sztuki w realiach okupacji niemieckiej oraz okresu Polski Ludowej. Zastanawia, co zdecydowało o przypisaniu dziejów sztuki regionu do ogólnej części historycznej. Zagadnienie to – chociaż rzetelnie opracowane w recenzowanej publikacji – zasługuje na obszerniejszą analizę, przynajmniej w formie osobnej części. Za przyjęciem takiego rozwiązania przemawia też to, że sprawy sztuki obecnego województwa kujawsko-pomorskiego – przedstawiane w ramach ogólnej części o dziejach regionu – zaburzyły istniejącą w pracy chronologię, a wcześniej były jedynie sygnalizowane.

Kolejne trzy rozdziały mają inny charakter niż poprzednie. Rozdziały te – *Pobyty papieża Jana Pawła II oraz ślady pamięci o papieżu w granicach województwa kujawsko-pomorskiego* (s. 525–540), *Związki Prymasa Stefana Wyszyńskiego z obszarem województwa kujawsko-pomorskiego* (s. 541–553) oraz *Szlak męczeństwa bł. ks. Jerzego Popiełuszki* (s. 554–563) zostały przygotowane przez Waldemara Rozynkowskiego. Autor to nie tylko specjalista w zakresie religijności w średniowieczu, lecz też diakon rzymskokatolicki. Mógł więc ukazać różne aspekty działalności Kościoła – zarówno religijnej, jak i społecznej. Jednak ze społecznego punktu widzenia bardziej widoczne były zagadnienia związane z postaciami hierarchów. Rozwinięte zostały też wybrane zagadnienia problemowe. Chyba jednak lepszym rozwiązaniem byłoby opracowanie tego zagadnienia – podobnie jak dziejów sztuki – w formie wydzielonej części. Wówczas byłoby możliwe szersze opracowanie problematyki życia religijnego w regionie kujawsko-pomorskim we wszystkich epokach i wszystkich wyznań. W przypadku naj-

bardziej znaczących historycznie postaci odbiega od linearnych przedstawień – kierując się ujęciem problemowym, a nie chronologią. Opisywane postacie są znane przede wszystkim z ich działalności w skali ogólnopolskiej. Przedstawienie ich z perspektywy lokalnej – kujawsko-pomorskiej – pozwala na pełniejsze zrozumienie niektórych wydarzeń, które na płaszczyźnie ogólnopolskiej są niedostrzegane bądź marginalizowane. Przykładowo, autor przedstawił pobyty Jana Pawła II – ówczesnie jeszcze Karola Wojtyły – w Toruniu, Włocławku i Bydgoszczy przed wyborem na Stolicę Piotrową (s. 525–526).

W zakończeniu publikacji umieszczono obszerną bibliografię, w której wyszczególniono prace nie tylko z podziałem na część do geografii regionu oraz fragment poświęcony dziejom kujawsko-pomorskim, lecz też na poszczególne rozdziały. Są to zarówno źródła archiwalne i publikowane, monografie, artykuły oraz źródła internetowe – świadczące o tym, że poszczególne fragmenty recenzowanej pracy zostały oparte na najnowszych ustaleniach. Praca została wzbogacona bogatym materiałem ilustracyjnym umożliwiającym czytelnikowi bliższy kontakt z poruszaną przez autorów problematyką. Szczególne znaczenie mają mapy regionu pozwalające na zrozumienie zagadnień z zakresu geografii, a przede wszystkim na zobrazowanie wydarzeń z historii, ewentualnie danych statystycznych, które ilustrują też zamieszczone tabelki. W przypadku takiej pracy dobrym rozwiązaniem było zastosowanie tzw. przypisów harwardzkich, czyli zawierających cytowane prace w nawiasach bezpośrednio w tekście – w uproszczonej formie (nazwisko autora, rok wydania i stronę). Pozwala to na płynne przechodzenie do dalszych fragmentów publikacji z jednoczesnym zachowaniem przez autorów reguł warsztatu badawczego. Ze względu na duży format i twardą okładkę, w jakiej zostały wydane *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, problematycznym rozwiązaniem byłoby umieszczenie przypisów na zakończenie pracy, a nawet poszczególnych rozdziałów. Doprowadziłoby to do zmniejszenia, a nie zwiększenia komfortu czytelnika z powodu konieczności częstego odrywania się od właściwego tekstu. W recenzowanej książce zamieszczono indeks osobowy (s. 607–632) oraz indeks geograficzny (s. 633–647) – oba autorstwa Ireneusza Czarcińskiego. Tym samym na ponad sześciuset stronach czytelnik otrzymuje cenne kompendium wiedzy o przeszłości regionu kujawsko-pomorskiego. Mimo zalet tej pracy trudno jednak zakładać, by wyczerpywała zagadnienie historii regionu kujawsko-pomorskiego – a tym bardziej innych dyscyplin. Niewykluczone, że recenzowana praca zostanie wykorzystana w przyszłości jako podstawa wielotomowej interdyscyplinarnej serii dotyczącej regionu Kujaw i Pomorza.

Mgr Mateusz Hübner

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: mateuszhubner@wp.pl

ORCID ID: 0000-0003-0438-4315